
Focus

Martin Hengel, historicus en theoloog

A. Noordegraaf

N.a.v. Martin Hengel, *Theologische, historische und biographische Skizzen. Kleine Schriften VII* (WUNT 253), herausgegeben von Claus-Jürgen Thornton, mit einer Würdigung und einem vollständigen Schriftenverzeichnis von Jorg Frey, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, xxx + 776 p., € 199,- (ISBN 9783161502019).

Bijna een jaar na zijn overlijden verscheen het laatste deel van de reeks *Kleine Schriften*, verzamelde artikelen van Martin Hengel (1926-2009). Naast bijbel-theologische en algemene artikelen over de beoefening van de nieuwtestamentische wetenschap vinden we in dit boek een aantal biografische schetsen van nieuwtestamentici en classici uit de negentiende en twintigste eeuw. We komen onder meer de namen tegen van bisschop J.B. Ligthfoot, Adolf Schlatter, Julius Wellhausen, Günther Bornkamm, Joachim Jeremias, Kurt Aland maar ook van joodse geleerden als Elias Bickermann, Schalom Ben-Chorin en Günther Zuntz. Op deze wijze krijgt de lezer een heel stuk theologiegiedenis mee. In enkele bijdragen vertelt Hengel over zijn eigen weg in kerk en theologie.

Hengel heeft veel gepubliceerd. De door zijn leerling Jörg Frey samengestelde bibliografie over de jaren 1959 tot 2010 beslaat ruim veertig pagina's en vermeldt een kleine 400 titels. Ook als we de vermelding van vertalingen of heruitgaven er af trekken blijft het een respectabel aantal. De omvang van een focusartikel biedt geen ruimte op elk van de 32 bijdragen in deze bundel in te gaan. Ik noem een aantal punten uit dit boek die te zien zijn als typeringen van het levenswerk van deze geleerde en van zijn betekenis voor theologie en kerk.

Een enkele opmerking over zijn levensgang. Martin Hengel groeide op in een luthers-piëtistisch milieu. In een terugblik op zijn leven uit 1987 spreekt hij er zijn dankbaarheid over uit dat zijn ouders hun kinderen liefde voor de Bijbel bijbrachten en hen leerden de Bijbel te lezen. Die liefde voor de Bijbel is hem zijn leven lang bijgebleven en stempelt zijn werk. Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam was hij zeven jaar. Zijn jeugd is door de gebeurtenissen in Nazi-Duitsland en de verschrikkingen van de oorlog gestempeld. Eerlijk vertelt hij

hoe de houding in het ouderlijk huis ten aanzien van de Joden ambivalent was en dat pas na 1945 zijn ogen open gingen voor de gruwelen van de Holocaust.

Zijn weg naar de universiteit en de wetenschap is niet zonder slag of stoot gegaan. Drie keer tussen 1945 en 1964 moest hij zijn studie onderbreken om te gaan werken in het textielbedrijf van zijn vader. Zijn dissertatie over de Zeloten – nog altijd een standaardwerk – voltooide hij naast zijn werk in de zaak. In 1964, twee jaar na de dood van zijn vader, keerde hij terug naar de universiteit van Tübingen. Vier jaar later werd hij hoogleraar in Erlangen, in 1972 werd hij in Tübingen benoemd als opvolger van Otto Michel op de door Adolf Schlatter gestichte leerstoel voor het Nieuwe Testament en het antieke Jodendom. Die leeropdracht impliceerde ook de leiding van het Institutum Judaicum. Jörg Frey noemt hem een inspirerend docent die veel van zijn leerlingen vroeg, maar hen ook enthousiast wist te maken. Tot kort voor zijn dood bleef hij publiceren. Frey noemt hem ook een leraar van de kerk die zich er van bewust was predikanten op te leiden. Historicus en theoloog wilde hij zijn, zonder dat het een in mindering kwam op het ander.

Typierend voor Hengel is de volgende anekdote. Tijdens een college in het wintersemester van 1983-1984 voor beginnende studenten moesten de verschillende hoogleraren hun vak presenteren. Allen probeerden met lange betogen de betekenis van hun vak voor de theologie aan de man te brengen. Toen Hengel aan de beurt was, haalde hij zijn exemplaar van Nestle-Aland uit zijn tas, stak het omhoog en zei tegen zijn gehoor: 'Lees dit boek. In het Grieks. Het is een goed boek'. En, zo schrijft Frey, daarmee maakte hij zijn studenten nieuwsgierig. Voor hen stond een geleerde die niet de problemen van zijn vak, maar de zaak zelf centraal stelde, geen theorieën, maar de tekst van het Nieuwe Testament. Tot aan het eind van zijn leven heeft hij er op gehamerd dat theologiestudenten hun talen moesten kennen om adequaat te kunnen studeren. Daarbij dacht hij niet alleen aan het Grieks en het Latijn, maar ook aan het Hebreeuws, het Aramees, het Syrische en het Koptisch. Filologie was voor hem *conditio sine qua non* voor wetenschappelijk werk. Hij moest niet zoveel hebben van de hausse aan nieuwe methoden en leeswijzen.

Het verontrustte hem dat steeds minder theologiestudenten de grondtalen kenden, laat staan nog iets wisten van de antieke cultuur en het Jodendom. Het was voor hem een breuk met een 'Bildungstradition' die decennialang kenmerkend was voor Duitse predikanten. Wilde je het Nieuwe Testament en de vroegchristelijke teksten met vrucht bestuderen, dan moest je ook de Griekse klassieken, de Septuaginta, de Joodse geschriften en de patres van de Vroege Kerk gelezen hebben. Hengel maakte dat ook zelf waar. Wie het

notenapparaat onder zijn artikelen nagaat en de registers er op naslaat komt onder de indruk van de brede filologische en historische eruditie van deze geleerde. Ook daarom vormt de reeks *Kleine Schriften* een Fundgrube voor ieder die bij de bestudering van het Nieuwe Testament dieper wil spitten dan de ene spade van het raadplegen van een commentaar.

Tijdens zijn studiejaren vanaf 1947 tot eind jaren zestig was het Rudolf Bultmann die met zijn ontmythologiseringsprogramma en zijn existentialistische en antropologische interpretatie het wetenschappelijk veld beheerste. Hengel noemt hem de 'wirkungsmächtigste Exeget des 20. Jahrhunderts'. Toen hij in 1947 repetitor werd aan het Tübinger Stift ontdekte hij dat zijn collega's op een enkele uitzondering na 'trunken vom süßen Wein aus Marburg' waren.

Bultmann en de Bultmannianen waren als erfgenamen van de godsdienst-historische school gericht op de syncretistische-heidense en gnostische achtergronden van het vroege christendom. Bovendien stonden zij zeer sceptisch tegenover de betrouwbaarheid van de synoptische traditie en beschouwden ze een groot deel van de overlevering van Jezus' woorden en werken als gemeentetheologie. De historische Jezus zou in de loop van die ontwikkeling tot de Christus van de kerkelijke belijdenis geworden zijn.

De hermeneutische theologie van de Bultmannianen impliceerde een verwaarlozing van het Oude Testament en de Joodse wortels van het Nieuwe Testament. Daar lag nu juist naar Hengels diepste overtuiging 'de moederbodem van het vroege christendom'. Vanaf zijn studiejaren hield de vraag naar verhouding tussen Palestijns en hellenistisch Jodendom hem bezig. Die vraag bracht hem tot zijn dissertatieonderwerp en bleef hem ook in de jaren daarna bezig houden. Het resulteerde in zijn magnum opus *Judentum und Hellenismus* (1969). Zijn studie van de Septuaginta, de geschriften van Qumran, de apocalyptische geschriften en de Talmoedische literatuur brachten hem tot een nieuwe visie op het Palestijns Jodendom. Daarbij werd hij gestimuleerd door geleerden als Adolf Schlatter en Elias Bickermann. De strenge scheiding tussen een Palestijns Jodendom en een hellenistisch Jodendom was volgens hem een fictie. Hengel toonde vanuit de bronnen aan dat er vanaf Alexander de Grote en diens opvolgers hellenistische invloeden aan te wijzen zijn in het Jodendom. Een stad als Jeruzalem werd in de tijd van Herodes meer en meer een hellenistische stad.

In dit joods-hellenistisch milieu, gevormd door pelgrims uit de diaspora, terugkerende emigranten en Thorastudenten, maar ook door de gehelleniseerde bovenlaag vinden we de bakermat van de jonge Messiasbelijdende gemeente. Deze zienswijze betekende daarom dat hij brak met de visie van de

godsdiensthistorische school die een groot deel van de oerchristelijke traditie situeerde in een zogeheten hellenistische gemeente.

Het leidde verder bij hem tot een positieve kijk op het Jodendom in de tijd van het Nieuwe Testament. Decennialang was door vele Duitse geleerden, met name in de jaren 1920-40, het Jodendom als laat-Jodendom nogal negatief afgeschilderd als een wettische religie tegenover het lichtende vroege christendom, de prediking van Jezus en Paulus. Hengel en anderen hebben dat beeld grondig gecorrigeerd: geen streng wetticistisch Jodendom als verstarde gemeenschap. maar een volk dat in zijn religie zijn identiteit als door God verkoren volk wist te bewaren op een buitengewoon creatieve en veelzijdige manier.

Overigens betekende dat niet dat Hengel geen oog had voor de diepgaande kloof tussen het Jodendom en de christelijke gemeente met haar belijdenis van de gekruisigde Messias. In een voordracht die hij in 1987 houdt op een symposium in Philadelphia, noemt hij zaken die christenen en Joden verbinden, maar wijst hij er tegelijk op dat de eenheid van de twee gestalten van het volk Gods een eschatologisch doel is, dat wij mensen niet kunnen realiseren.

Ook in een ander opzicht brak hij met de hermeneutische theologie van Bultmann en zijn geestverwanten, namelijk de vervluchtiging van de geschiedenis ter wille van een op de existentie gerichte interpretatie die in wezen een spiritualisering van het heilsgebeuren inhield. God heeft zich in Jezus geopenbaard in een bepaalde tijd en een bepaalde plaats in de geschiedenis. Ook daarom dienen we de geschiedenis van de eeuwen rondom onze jaartelling grondig te bestuderen. Juist op grond van de studie van de contemporaine bronnen kwam Hengel tot een positieve beoordeling van het historisch karakter van de nieuwtestamentische overlevering.

Terwijl in de Bultmann-school Lucas dikwijls in de beklagdenbank gezet werd als een onbetrouwbaar historicus die de weg geplaveid zou hebben voor een vorm van vroeg katholicisme, heeft Hengel in meerdere publicaties een positief beeld geschetst van Lucas en zijn heilshistorische theologie. In een uitvoerig artikel *Heilsgesichte* merkt Hengel op dat met name sinds de Aufklärung de eenheid tussen wereldgeschiedenis en heilsgeschiedenis verbroken werd. Een positivistische visie liet nauwelijks ruimte voor een handelen van God in de geschiedenis, althans wetenschappelijk kon je daar volgens velen niets over zeggen. Daar ligt een van de oorzaken dat Bultmann en anderen zich fel verzet hebben tegen de heilshistorische theologie van Oscar Cullmann.

Daartegenover is voor Hengel de heilsgeschiedenis voor een juist verstaan van de nieuwtestamentische prediking onopgeefbaar. Zeker, God handelt in

het verborgene en er is geloof voor nodig om Gods heilshandelen te zien. Dat we met Gods handelen in de geschiedenis te maken hebben en dat God een God van wonderen is, weet het geloof uit het Woord. Dit handelen onttrekt zich aan een rationele bewijsvoering.

Het is boeiend om te zien hoe Hengels spreken over heilsgeschiedenis geen afwijzing betekent van de historisch-kritische methode van onderzoek of, – zoals hij liever zegt: de historisch-filologische methode. Gods openbaring doorloopt een geschiedenis en draagt daarvan de sporen. De Bijbel is geen uit de hemel gevallen Koran. Ook al laat Hengel ruimte voor legendarische trekken in de beschrijving van het gebeuren, tegelijk houdt hij eraan vast dat we niet te maken hebben met fictieve literatuur. Het gaat om echt gebeurde geschiedenis die ons in het geloofsgetuigenis van apostelen en evangelisten betuigd wordt.

Haar eenheid en haar fundament krijgt deze geschiedenis in de persoon en het werk van Jezus Christus. In Hem worden de beloften van het Oude Testament vervuld. Jezus, Paulus en de oergemeente verstonden zich zelf als de eschatologische vervulling van de profetische voorzeggingen van de Schrift. Daarbij blijft Hengel oog houden voor de verschillende stemmen binnen het Nieuwe Testament. Noch een fundamentalistisch en in wezen rationalistisch ‘Pseudo-Historismus’, noch een demonisering van de geschiedenis of de vlucht in een subjectief religieus bewustzijn helpen ons de prediking van het Nieuwe Testament te verstaan. Het gaat om de historische openbaring van God in Christus die aan de menselijke geloofsbeslissing vooraf gaat. Hengels positie blijft in het huidige klimaat van religieus subjectivisme en postmodern pluralisme uiterst actueel.

Historicus en theoloog. Dat betekent voor Hengel aan de ene kant een ‘sachgemaße Exegese’ die aan de tekst in zijn context recht doet. Anderzijds gaat het om een voluit theologische wetenschap. Wij mogen, aldus Hengel, geen voedsel geven aan de gedachte dat het Nieuwe Testament een bundel met elkaar in tegenspraak zijnde gedateerde geschriften vormt. Het gaat om het ene evangelie in de vier evangeliën. Een van de voornaamste taken van de nieuwtestamentische wetenschap is dan ook het ontwerpen van een bijbelse theologie die een brug slaat naar de andere disciplines van de theologie.

Hengel zelf heeft daaraan met name in zijn vele studies over de christologie van het Nieuwe Testament een belangrijke bijdrage geleverd. Ook in dit laatste deel van zijn verzamelde artikelen komt dit onderwerp ter sprake. In een uitvoerig artikel ‘Bekennen und Bekenntnis’ laat hij zien hoe de oudste credo-formules zich concentreren op het gebeuren van Gods heilshandelen in

de vleeswording, de dood en de opstanding van Christus. Het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie is niet een eindpunt van een decennialange ontwikkeling maar ligt in het gebeuren van Pasen en Pinksteren en is onlosmakelijk verbonden met het persoonsgeheim van Jezus zelf. De zogenoemde 'hoge christologie' vinden we al in de vroege hymne van Filippenzen 2 (omstreeks het jaar 60). De belijdenis van Christus' verzoenend sterven voor ons vindt zijn realiteit daarin dat Jezus van Nazareth, de eeuwige Zoon van God mens geworden is. De oerchristelijke prediking vraagt dan ook van ons, schrijft hij ergens, dat wij 'an Christus und nicht wie Christus glauben'. Deze prediking is zowel belijdenis als geloofsgetuigenis en op dit getuigenis is ons geloof gebouwd.

Een van de mooiste artikelen is een opstel over de proloog van het Johannesevangelie, volgens Hengel 'the most influential christological text in the New Testament'. Het is een schoolvoorbeeld voor wat theologische exegese behoort te zijn. Hengel laat zien hoe het dogma van Nicea (325) en de leeruitspraak van Chalcedon (451) in aanzet al bij Johannes te vinden zijn. In een tijd waarin Jezus voor velen niet meer is dan een moraalprediker of menselijk voorbeeld is het goed de conclusie van Hengel te overwegen dat Jezus als de *Deus incarnatus* de weg tot God is. Uiteindelijk kun je dat het best vertolken in de hymne en het loflied.

In Martin Hengel hebben we te maken met een betrokken geleerde, betrokken bij het geloof van de kerk, betrokken bij de vraag naar de vertolking van het evangelie in onze samenleving, bij het gesprek met Israël. De wetenschapper steekt zijn geloofsovertuiging niet onder stoelen of banken. Een nieuwtestamenticus, schrijft hij ergens, is meer dan een archeoloog. Hij kan de vraag naar de waarheid van de nieuwtestamentische teksten niet ontlopen. Die vraag dient in alle vrijheid en openheid gesteld te worden. Als we de waarheidsvraag niet meer stellen, zijn we geen christelijke theologen meer. Uiteindelijk gaat het altijd weer om het antwoord van het geloof op het getuigenis aangaande Gods openbaring. Niemand ontkomt aan de noodzaak van een antwoord dat een geloofsbeslissing inhoudt. En dan voegt Hengel er aan toe: 'Doch ich muß hier selbst gestehen daß ich ohne diese Antwort weder Christ, noch Theologe noch Neutestamentler sein köntte'. Hengels *Kleine Schriften* vormen samen met zijn grote werken een kostbare nalatenschap. Aan ons de taak om er dankbaar gebruik van te maken. Theologie en prediking zullen er wel bij varen.